

Analyse

Ontluikend multilateralisme in Oost-Europa

Een nieuw licht op de Sovjetinvasie in Hongarije

Laurien Crump

De Sovjetinvasie in Hongarije in november 1956 wordt veelal als een voorbeeld gezien van de Sovjetonderdrukking in Oost-Europa en de gewelddadige manier waarop de Sovjet-Unie haar 'imperium' in stand hield. Vaak wordt deze in één adem genoemd met de invasies in Tsjecho-Slowakije in 1968 en Afghanistan in 1979 en wordt er een directe lijn doorgetrokken naar de Russische bezetting van de Krim in 2014. Het beeld dat hieruit rijst is duidelijk: het Kremlin onderdrukte de Oost-Europeanen op bloedige wijze en de Russische President Vladimir Poetin volgt in de voetsporen van zijn Sovjetvoorgangers. Nu, precies zestig jaar later, is het echter tijd om het standaardbeeld te nuanceren. Dit artikel plaatst de Sovjetinvasie in een breder internationaal en historisch perspectief om een nieuw licht te werpen op de Sovjetdrijfveren in het kader van het ontluikende multilateralisme in Oost-Europa.

De nieuwe koers in Sovjetbuitenlandbeleid

De dood van Stalin op 5 maart 1953 is een belangrijk keerpunt in de Koude Oorlog, dat vaak te weinig aandacht krijgt. Veel van de gruwelen waarmee het Sovjetbeleid geassocieerd wordt dateren uit de tijd van Stalin. Meteen na zijn dood werd hij opgevolgd door een collectieve partijleiding, bestaande uit Lavrenti Beria, Vladislav Molotov en Georgi Malenkov, die de teugels zowel op binnenlands als buitenlands niveau liet vieren. Oost-Europese leiders werden ertoe opgeroepen om een 'nieuwe koers' te gaan varen, die bestond uit binnenlandse liberalisering, en de banden met het Westen werden zoveel mogelijk aangehaald. Deze nieuwe koers kwam in een stroomversnelling onder de partijsecretaris Nikita Chroesjtsjov, die vanaf 1955 de macht naar zich toetrok.

In datzelfde jaar ontplooidde Chroesjtsjov een aantal initiatieven, die het buitenlandbeleid van de Sovjet-Unie op een volledig nieuwe leest schoeiden. Dit begon met de stichting van het Warschaupact op 14 mei 1955, dat was opgericht in reactie tot de toetreding van de Bondsrepubliek Duitsland tot de NAVO enkele dagen eerder. Met het Warschaupact kon ook de Democratische Duitse Republiek zich verzekerd weten van bescherming van zijn supermacht. Hoewel dit bondgenootschap over het algemeen wordt gezien als een instrument van Sovjetonderdrukking, verschafte het de Oost-Europese lidstaten in feite een platform om hun eigen belangen te behartigen.

Uit recent archiefonderzoek blijkt dat de Oost-Europese lidstaten — Albanië, Bulgarije, de DDR, Hongarije, Polen, Roemenië, en Tsjecho-Slowakije — het Warschaupact verwelkomden en het meteen ook zagen als een mogelijkheid om hun stem te doen gelden.¹ Hoewel het Warschaupact meestal als een militair bondgenootschap wordt beschouwd, werd het gesticht als een politiek bondgenootschap en zo werd het in Oost-Europa ook gezien. Voor het eerst was er een multilateraal platform waarin het buitenlandbeleid kon worden besproken. Dit was een duidelijke breuk met de unilaterale dictaten van Stalin.

Eén dag na de oprichting van het Warschaupact reisde Chroesjtsjov naar Wenen, waar hij samen met de Britse, Amerikaanse en Franse geallieerden het Oostenrijks Staatsverdrag ondertekende en zo de bezetting van Oostenrijk na de Tweede Wereldoorlog beëindigde. Ook dit was een duidelijk voorbeeld van de dooi in internationale betrekkingen na de dood van Stalin. Hetzelfde geldt voor het gegeven dat Chroesjtsjov direct vanuit Wenen naar Belgrado reisde, waar hij de betrekkingen met de Joegoslavische leider, Josip Broz Tito, herstelde. Tito was in 1948 door Stalin uit het communistische kamp gezet, omdat hij zich te onafhankelijk van de Sovjet-Unie opstelde. Door zich te verzoenen met Tito gaf Chroesjtsjov duidelijk aan dat het Kremlin enige mate van onafhankelijkheid zou tolereren.

Deze koerswijziging werd expliciet geformuleerd in een doctrine voor 'actief buitenlandbeleid' in januari 1956. Op een topontmoeting in Moskou op 4 januari 1956 werden de Oost-Europese leiders aangemoedigd om initiatief te nemen in buitenlandse betrekkingen, zonder eerst op een zet van de Sovjet-Unie te wachten.² Deze beleidswijziging sloot naadloos aan bij de zogeheten 'geheime toespraak', die Chroesjtsjov hield op 25 februari 1956 op het twintigste partijcongres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU).³ In deze rede brak hij nadrukkelijk met de persoonlijkheidscultus van Stalin en pleitte hij in tegenstelling tot zijn voorganger voor 'vreedzame co-existentie' met het Westen.

Deze breuk met Stalin viel niet overal in goede aarde. De Chinese communistische leider, Mao Zedong, was furieus. De legitimatie van zijn bewind dreef op de persoonlijkheidscultus en hij was geenszins van plan om zijn koers te wijzigen. Hetzelfde gold voor vrijwel alle Oost-Europese leiders, die veel conservatiever waren dan Chroesjtsjov en nog op stalinistische wijze regeerden. Zij waren nu indirect door Chroesjtsjov in diskrediet gebracht, wat meteen tot onrust leidde in Oost-Europa. Zo ontstond er in het relatief gematigde Polen een oproep voor een nóg liberaler bewind, wat resulteerde in een arbeidersopstand in juni van dat jaar. Het Poolse Politbureau koos eieren voor zijn geld en verkoos op 19 oktober 1956 de populaire Władysław Gomułka tot eerste secretaris. Gomułka was onder Stalins bewind gearresteerd voor zijn steun aan Tito. Zijn verkiezing als leider betekende dus ook in Polen een duidelijke breuk met het stalinistische verleden.

Hoewel dit in overeenstemming was met Chroesjtsjovs geheime toespraak, twijfelde het Kremlin toch over de reactie op de verkiezing van de toch wel zeer onafhankelijke Gomułka. Chroesjtsjov nodigde zelfs een Chinese delegatie uit naar Moskou om te overleggen — en wellicht ook om de banden na de geheime toespraak enigszins te herstellen — en besloot onder meer op Chinees advies om de verkiezing van Gomułka te tolereren. Het was immers een interne Poolse aangelegenheid en Gomułka had de situatie in Polen goed onder controle. In het kader van Chroesjtsjovs meer multilaterale koers waren ook de meeste Warschaupactleden — behalve Albanië — uitgenodigd om de situatie in Moskou te bespreken. Chroesjtsjovs kameraden waren over het algemeen een stuk sceptischer dan Chroesjtsjov: zo meenden de Oost-Duitse en Tsjecho-Slowaakse leiders dat ook hun grenzen op het spel stonden als de situatie in Polen zou escaleren. De andere Oost-Europese leiders stonden minder tolerant tegenover Gomułka's onafhankelijke koers. Ook hun macht stond immers op het spel.

Escalatie in Hongarije

De Hongaarse partijleiding was precies om die reden niet aanwezig bij de multilaterale vergadering in Moskou. Ook in Hongarije dreigde de situatie na Chroesjtsjovs geheime toespraak uit de hand te lopen. Om een escalatie te voorkomen was de stalinistische leider Mátyás Rákosi in juni 1956 vervangen door de iets minder stalinistische Ernő Gerő. Dit was echter niet genoeg om het Hongaarse volk tevreden te stellen. Geplaagd door slechte economische omstandigheden en een mislukte nieuwe koers, organiseerden Hongaarse studenten in Boedapest op 22 en 23 oktober manifestaties uit solidariteit met de hervormingen in Polen. De roep om vrijheid van meningsuiting en het terugtrekken van de Sovjettroepen op Hongaarse bodem liep zodanig uit de hand dat het Hongaarse Politbureau het Kremlin om steun vroeg bij het neerslaan van de opstand.

Aangezien de Hongaarse partijleiding de situatie niet meer onder controle had, mobiliseerde het Kremlin inderdaad zijn troepen, al ging dat niet van harte. Binnen de CPSU werd er fel over gediscussieerd, aangezien men wel degelijk beseftte dat de legitimiteit van het communisme op deze manier een flinke deuk op zou lopen. En dat was inderdaad het geval: na de Sovjetinvasie op 24 oktober werd de Hongaarse Opstand een soort anti-Sovjetvrijheidsstrijd. Tegelijkertijd werd de hervormingsgezinde Imre Nagy benoemd tot premier en partijleider om aan de eisen van de opstandelingen tegemoet te komen. Net als Gomulka probeerde hij de Sovjets ervan te overtuigen dat hij de situatie onder controle had, maar hij ging zelfs een stapje verder door het terugtrekken van de Sovjettroepen uit Hongarije te eisen.

Chroesjtsjov stemde niet alleen in met de Hongaarse wensen, maar verklaarde op 30 oktober zelfs de aanwezigheid van Sovjettroepen in andere Warschaupactlanden, zoals Polen en Roemenië, te willen heroverwegen. Deze verklaring 'omtrent het verder versterken van de banden van vriendschap en samenwerking met de socialistische landen' werd toevalligerwijs al voorbereid in het kader van het nieuwe Sovjetbuitenlandbeleid. Chroesjtsjov greep de Hongaarse opstand dus aan om dat in praktijk te brengen. In de verklaring werden de grenzen van de Sovjettolerantie ook duidelijk vastgelegd: het was namelijk ieders 'heilige plicht' om 'de verworvenheden van het communisme' in stand te houden.⁴ Dit was dus een soort Brezjnevdctrine *avant la lettre*, waarin soevereiniteit en communisme onlosmakelijk met elkaar verbonden werden.

Toen Imre Nagy op dezelfde dag een meerpartijensysteem aankondigde en het machtsmonopolie van de communistische partij daarmee ondermijnde, kwamen Chroesjtsjovs beloftes dus ook flink onder druk te staan. De Chinese delegatie, die nog in Moskou aanwezig was, schroefde de druk flink op door de situatie als een 'contrarevolutionaire putsch' te beoordelen 'en een imperialistische aanval op het socialistische kamp'.⁵ Imre Nagy was de controle over de situatie immers rap aan het verliezen, in tegenstelling tot zijn Poolse collega Gomulka, en het communisme in Hongarije stond inderdaad op de helling. De Sovjets zouden daarom 'historische criminelen' zijn, als ze geen orde op zaken zouden stellen in Hongarije. Op deze manier stelden de Chinezen het Kremlin verantwoordelijk voor de veiligheid van het gehele communistische kamp.

Het Kremlin neigde er inderdaad toe om toch Sovjettroepen af te sturen op Hongarije, aangezien de situatie danig dreigde te escaleren, met mogelijke repercussies voor de rest

van Oost-Europa.⁶ Chroesjtsjov besloot echter tot een eendaags bliksembezoek aan verschillende Oost-Europese leiders om te kijken of zij zich ook konden vinden in een invasie in Hongarije. De rest van Oost-Europa was tamelijk eensgezind: juist de kleinere landen vreesden immers voor een mogelijk domino-effect van de Hongaarse opstand. De stalinistische leiders uit Tsjecho-Slowakije en Roemenië steunden Chroesjtsjov dan ook zonder voorbehoud. De Roemeense leider Gheorghe Gheorgiu-Dej zag het zelfs als een 'noodzakelijke internationale plicht' om Chroesjtsjov ook militaire en strategische steun aan te bieden, indien nodig.⁷ De steun van de meer onafhankelijke en hervormingsgezinde leiders was bijzonder opvallend: ook Gomulka en Tito interpreteerden de situatie in Hongarije als een contrarevolutie. In Polen en Joegoslavië, hoe onafhankelijk ook, stond het communisme immers niet op het spel.

Die reden was doorslaggevend in de besluitvorming van het Kremlin om Hongarije op 4 november binnen te vallen. Niet omdat Imre Nagy Hongarije begin november neutraal had verklaard en uit het Warschaupact wilde treden, zoals vaak wordt verondersteld, maar omdat Nagy de controle had verloren en het communisme het onderspit dreigde te delven. De Hongaarse neutraliteitsverklaring was immers een wanhoopsdaad van Nagy om steun te krijgen van de Verenigde Naties, toen hij al was geïnformeerd dat Sovjettanks richting Hongarije kwamen. Gedurende de hele Koude Oorlog was loyaliteit aan het Warschaupact minder belangrijk dan het omhooghouden van het communisme: precies om die reden konden de Roemenen voortdurend hun eigen koers varen binnen het Warschaupact en konden de Albanen op eigen initiatief straffeloos uit het bondgenootschap treden in 1968. In beide landen was het communisme immers stevig geworteld.

Waar dat niet zo was, greep de Sovjet-Unie in, niet alleen uit eigenbelang, maar ook onder druk van de andere Warschaupactleiders én op verzoek van enkele leden uit het politbureau van de landen in kwestie. Dit was ook het geval in Tsjecho-Slowakije in 1968, toen Alexander Dubcek de controle over de hervormingen tijdens de Praagse Lente leek te verliezen. Ook toen zetten vijf andere Warschaupactlanden het Kremlin stevig onder druk om orde op zaken te stellen om een domino-effect in de omringende landen te voorkomen. In 1968 namen de Polen, Bulgaren, Oost-Duitsers en ook de Hongaren op vrijwillige basis zelfs deel aan de invasie. En ook toen vond dit officieel plaats buiten het raamwerk van het Warschaupact, dat immers bedoeld was om de gelederen te sluiten onder de dreiging van de NAVO, niet om binnen het bondgenootschap orde op zaken te stellen. De stichting van het Warschaupact had er in beide gevallen echter wel toe geleid dat het Kremlin zijn bondgenoten actief betrok bij de besluitvorming. Stalins unilateralisme was voorgoed verleden tijd.

'Empire by coercion'?

De Sovjetinvasie in Hongarije volgde paradoxaal genoeg op een reeks Sovjetinitiatieven, die poogden de betrekkingen binnen en buiten Oost-Europa te normaliseren. Dat het Chroesjtsjov menens was met zijn nieuwe buitenlandbeleid blijkt uit het feit dat hij er aanvankelijk toe bereid was de Sovjettroepen uit Hongarije terug te trekken. De verklaring op 30 oktober was geen wassen neus, zoals vaak wordt verondersteld: in 1958 werden op basis van diezelfde verklaring alle Sovjettroepen teruggetrokken uit Roemenië. Wel gaf die verklaring duidelijk de grenzen aan die ook tijdens de Praagse Lente golden: de handhaving van het communisme was van doorslaggevend belang in het behouden van soevereiniteit.

Dit was niet zozeer een ideologische overweging, als ook een veiligheidsoverweging: nadat de BRD was toegetreden tot de NAVO en tegen alle afspraken in werd gemilitariseerd, was de angst voor de NAVO in Oost-Europa toegenomen. Als er een gat zou ontstaan in het Sovjetblok, zouden de West-Duitsers zomaar richting de Sovjet-Unie kunnen oprukken. Ook daarom drongen andere Oost-Europese leiders in beide gevallen aan op een interventie: het Sovjetleger werd beschouwd als de beste garantie voor Oost-Europese veiligheid, ook bij interne strubbelingen binnen het Sovjetblok. De Sovjetinvasie in Hongarije diende dus niet alleen het Sovjetbelang, maar juist ook de veiligheid van de andere Oost-Europese landen. Hoewel de invasie het beeld van het Sovjetblok als een 'empire by coercion' lijkt te bevestigen,⁸ markeerde het consulteren van andere communistische landen ook een ontluikend multilateralisme in Oost-Europa. Hierdoor ontstond er in de jaren zestig binnen het Warschaupact meer ruimte voor een inbreng van de kleinere lidstaten. Juist de Hongaarse partijleiding zou veelvuldig gebruik maken van die manoeuvreeringsruimte, waarin ook het betrekkelijke milde regime van Nagy's opvolger, János Kádár, werd getolereerd.

Dr. Laurien Crump is Universitair Docent en Onderzoeker in de Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Utrecht. Haar boek, *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955-69*, is in 2015 door Routledge gepubliceerd.

¹ 'Notulen van de politbureauvergadering, 18 mei 1955', Arhivele Naționale Istorice Centrale ale României, Centrale Comité van de Roemeense Communistische Partij, Kanselarij, 37/1955.

² Csaba Békés, 'East Central Europe, 1953-56', in Melvyn Leffler and Arne Westad, red., *The Cambridge History of the Cold War. Volume I: Origins*, (Cambridge: Cambridge University Press), 2010, 342.

³ Chroesjtsjovs rede voor het twintigste congres van de CPSU, 24-25 februari 1956, www.marxists.org.

⁴ 'Declaration by the Government of the USSR on the Principles of Development and Further Strengthening of Friendship and Cooperation between the Soviet Union and Other Socialist States', in Csaba Békés et al., red., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents* (Boedapest/New York: Central European University Press, 2002), 300-302.

⁵ Antwoord van het Centrale Comité van de Chinese Communistische Partij op informatie van de CPSU op 21 juni 1960 (topgeheim), 10 september 1960, Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, DY 30/3604, 25-26.

⁶ 'Working Notes and Attached Extract from the Minutes of the CPSU CC Presidium Meeting, October 31, 1956', in *The 1956 Hungarian Revolution*, 307-310.

⁷ Dennis Deletant, and Mihail Ionescu, 'Romania and the Warsaw Pact: 1955-1989', *Cold War International History Project Working Paper 43*, Washington, 2004, 61.

⁸ Laszlo Bohri, 'Empire by Coercion. The Soviet Union and Hungary in the 1950s', *Cold War History* 1:2 (2001), 47-72.